

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Piippo, Laura

Title: Merkittävät marginaalit

Year: 2020

Version: Published version

Copyright: © 2020 tekijät ja Nykykulttuurin tutkimuskeskus

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Piippo, L. (2020). Merkittävät marginaalit. In K. Ahvenjärvi, J. Joensuu, A. Helle, & S. Karkulehto (Eds.), *Paperinen avaruus : näkökulmia kirja-esineen ja kirjallisuuden materiaalisuuksiin* (pp. 207-229). Jyväskylän yliopisto. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja, 128.
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8137-2>

 Laura Piippo

MERKITTÄVÄT MARGINAALIT

When shall that true poet arise who, disdain-
ing the trivialities of text, shall give the wor-
ld a book of verse consisting entirely of margin?

– Kenneth Graham

Kirjaa – painettua tai digitaalista – lukiessa sen marginaaleihin tulee harvoin kiinnittäneeksi triviaalia enemmän huomiota. Marginaali otetaan usein annettuna, mutta huomion suuntaaminen siihen avaa myös marginaalista laveampia tulkinnallisia näköaloja sivun tapahtumiin. Tässä artikkelissa tarkastelen kirjallisuuden marginaaleja, marginaalien toimintaa sivun teknologiassa sekä niiden tulkinnallisia ulottuvuuksia – eli jäljitän myös jotain sellaista kenties vielä vasta tulossa olevaa, joka Kenneth Grahamin toiveen mukaisesti ”halveksuu tekstin joutavuuksia”. Määrittelen ensin marginaalin käsitteen eri puolia ja pohdin niiden roolia kirjallisuudessa ja kirjallisuuden tutkimuksessa, minkä jälkeen asetelen termin abstraktimpia merkityksiä sivun marginaaliin.

Esitän, että vaikka kirjaesine, koodeksi, on käynyt läpi erilaisia esimerkiksi painotekniikkaan ja sidontaan liittyviä muutoksia ja muotoja aina käsin kirjoitetuista käsikirjoituksista kirjan logiikan moderneihin reinkarnaatioihin digitaalisissa ympäristöissä (Keskinen, Piippo & Kilpiö 2019), on marginaalilla edelleen keskeinen osa teoksen tulkinnassa ja merkityksenmuodostuksessa. Marginaalin konkreettisten ja metaforisten merkitysten läpikäynnin kautta osoitan sen merkittävän roolin erityisesti lukijan ja teoksen välisen affektiivisen suhteen muodostumisessa.

Kielitoimiston sanakirja antaa ”marginaalille” seuraavia merkityksiä: ”1. kirjoitus- t. painosivun tyhjä reuna. 2. liikkumavara; ero, erotus.” ”Marginaalinen” puolestaan on ‘vähämerkityksinen, vähäpätöinen, epäolennainen; ääri-, reuna-, sivu-’. *Oxford Dictionary* sanalle *margin* listaamat merkitykset ovat hiukan nyansoidummat:

puhutaan reunasta tai rajasta, voiton mahdollisuuksista ja turvaväleistä, mutta myös mahdollisuuksien tai potentiaalisuuksien määrittämisestä. Tieteen termipankki määrittelee marginaalin olevan

[r]eunus, joka ympäröi käsikirjoituksen tai painotuotteen varsinaista teksti- ja kuvapintaa. Sivun marginaalit jaetaan yleensä ylä- ja alamarginaaliin sekä vasempaan ja oikeaan sivumarginaaliin. Marginaaleissa voi olla muistiinpanoja [eli tiedonhankintaan ja sen muistissa pitämiseen liittyvää kirjoitusta], reunahuomautuksia [jotka ovat yleensä jonkun muun kuin teoksen tekijän kirjoittamia], uudelleenkirjoitusta, arkintunnuksia, sivunumerointia ja painettuja selityksiä. Syn. vierus. (Tieteen termipankki 2019: marginaali.)

Marginaalien merkitystä on lähestytty erityisesti erilaisten reuna- ja sivumerkintöjen, marginalian, tutkimuksessa. Marginalia on esimerkiksi olennainen osa antiikin ja keskiajan kirjakulttuuria (ks. esim. Camille 1992; 1997). Nämä tarkastelut paikantuvat usein teosten geneettiseen kritiikkiin ja käsikirjoitusten tekstuaalitieteelliseen tutkimukseen (ks. esim. Pulkkinen 2010), jolloin mielenkiinnon kohteena ovat tekijän, tai muiden kirjan toimittamiseen ja valmistamiseen osallistuneiden tekemät reunamerkinnot. Tekstuaalitieteissä ei sinällään ole kyse yksinomaan reuna- ja sivumerkintöjen tutkimuksesta, mutta niitäkin tutkitaan, koska marginaaleille kirjoittaminen on keskeinen osa tekstin luomisprosessia. Kun tarkastelun kohteena ei ole luomisprosessi, on reunahuomioiden esittäjä myös usein aivan joku toinen kuin kirjan varsinainen tekijä.

Marginaalilla on edellä olevien määritelmien lisäksi myös niille likeinen metaforinen ja yhteiskunnallis-kulttuurinen ulottuvuus. Kirjallisuudentutkimuksen yhteydessä ”marginaalinen” viittaa usein temaattisesti tai kontekstualisoivasti orientoituneen kulttuurintutkimuksen suuntaan, kuten esimerkiksi erilaisten vähemmistöjen kirjallisuuden tutkimukseen (ks. esim. Karkulehto 2007; Gröndahl 2014; Ahvenjärvi 2017). Näitä kahta, reunamerkintöjen ja marginaalisten kirjallisuuden näkökulmaa on yhdistelty esimerkiksi David C. Greethamin toimittamassa klassikkoteoksessa *The Margins of the Text* (1997). Viime vuosina marginaalit ovat nousseet mielenkiinnon kohteeksi multimodaalisen kirjallisuuden

tutkimuksessa (ks. esim. Hallet 2009; Gibbons 2012), joka usein keskittyy tarkastelemaan digitaalisen ja analogisen kirjallisuuden suhteita ja toimintalogiikkaa (Hayles & Pressman 2013, vii). Marginaalien ja niiden rajojen koettelu yhdistyy myös usein kokeelliseen tai konseptuaaliseen kirjallisuuteen.

Kirjallisuuden marginaalit

Marginaalin kirjaimellisen ja metaforisen merkityksen välisiä yhteyksiä on käytetty ajattelun alustana ennenkin. Esimerkiksi Jacques Derridan mukaan kirjallisuuden ja filosofian väliin asettuu yleinen teksti, joka asettaa kummankin diskurssit omaan marginaaliinsa horjuttaen näin kummankin näistä auktoriteettia, autonomiaa ja perustuksia (Gasché 1986, 260).

Yhteiskunnallis-kulttuurisessa kontekstissa marginaalin ja keskuksen käsitteet kytkeytyvät erityisen vahvasti erilaisiin valtasuhteisiin ja tätä kautta kirjallisuuden marginaali erilaisiin vähemmistökirjallisuuksiin. Tässä mielessä marginaalin käsitteeseen liittyy myös ulossulkemista, kärsimystä ja väkivaltaa. Foucault'laisesti ymmärrettynä valta ei kuitenkaan ole ainoastaan alistavaa, vaan myös tuottavaa. Keskus tuottaa itsensä rajaamalla asioita ulkopuolelleen synnyttäen samalla marginaalinsa. Valta tuottaa kuitenkin aina myös vastavaltaa, eikä reunan ja keskuksen suhde ole yksinomaan yksisuuntainen tai yksiselitteisesti alisteinen. Marginaali tai pikemminkin marginaalit voivat näin olla myös eri tavoin valtautuneita ja vetovoimaisia tiloja, joihin hakeudutaan ja jotka mahdollistavat uuden luomisen, identiteettien vahvistumisen ja omaehtoisutumisen. Esimerkiksi Judith Butlerin työstä ammentava queer-(kirjallisuuden)tutkimus analysoi sukupuolen ja seksuaalisuuden valtakursseja, representaatioita ja identiteettejä ja tekee näkyväksi kulttuurissa marginaaleiksi asetettuja vastadiskursseja sekä niiden erityisiä suhteita valtakursseihin (Karkulehto 2007, 18).

Deepika Bahrin (2007, 201) mukaan sekä feministinen että jälkikolonialistinen tutkimus käsittelevät representaation ja margi-

nalisoinnin kysymyksiä sekä politiikan ja kirjallisuuden suhdetta. Nämä suuntaukset pyrkivät sekä analysoimaan valtasuhteita että purkamaan niitä. Tätä kytköstä on analysoinut esimerkiksi Elaine Showalter (1977, 13), joka rakentaa naisten ja vähemmistöjen kirjallisuuksien kehitysvaiheiden analyysinsa nimenomaan valtakulttuurin ja marginaalin välisille suhteille. Ensimmäistä vaihetta Showalter kutsuu jäljittelyn vaiheeksi, jonka aikana marginalisoidut kirjailijat pyrkivät omaksumaan valtakulttuurin kirjalliset muodot. Toista vaihetta leimaa protesti ja ohjelmallinen kirjallisuus, jossa vaaditaan oikeuksia ja tehdään selvä rajanveto marginaalin ja valtavirran välille. Kolmannessa vaiheessa vähemmistökirjailijat muodostavat oman itsenäisen ilmaisumuotonsa. Yksityiskohtaisempiaakin malleja on esitetty (ks. esim. Fraser 2000, 8–9), mutta nekin rakentuvat juuri tälle keskuksen ja marginaalin väliselle jännitteiselle valtasuhteelle.

Marginaaleihin yhdistetyn vastustuskyvyn, luovuuden ja vetovoiman vuoksi ne vetävät puoleensa myös kapitalismin haltuunottopyrkimyksiä. Useimmiten kaapatut marginaaliset muodot ja käytännöt eivät palvele niitä synnyttäneitä yhteisöjä ja (ala)kulttuureja, vaan hyödyt ja voitto kasautuvat kaappaajalle samalla, kun vallankäytön negatiiviset ja ulossulkevat puolet jäävät edelleen marginaalien kontolle (Kortti 2009, 106). Kuten nuorisotutkijat Minna Suutari ja Leena Suurpää kirjoittavat:

[Marginaalit] haastavat eri tavoin sen sovinnaisen ja ennakoitavissa olevan keskimääräisen elämäntavan, jonka mukaan ihmisten oletetaan suomalaisessa yhteiskunnassa etenevän. Tai reunat määrittävät eksoottisiksi paikoiksi, joissa yhteiskunnan luutuneitakin normistoja ja kulttuurisia malleja voidaan ja uskalletaan tuulettaa. Olipa näkökulma mikä tahansa, tällaiset nuorten yhteisöllisyydet edustavat yhteiskuntamme vallattomia marginaaleja, jotka valtavirta pyrkii ensin ottamaan haltuun ja sitten palauttamaan ruotuun mahdollisimman siististi tai näkymättömästi – jos eivät näistä vallattomuuksista halua ottaa jotain oppiakseenkin. (Suutari & Suurpää 2001, 5.)

Marginaalisuus on yhdistetty kirjallisuudessa paitsi vähemmistöihin myös kirjallisuuden lajeihin, erityisesti kokeelliseen tai kokeilevaan kirjallisuuteen. Kirjallisuuden kokeellisuutta on luonnehdittu muun muassa innovatiivisuudeksi ja radikaaliksi poikkeamaksi valtavirrasta (Katajamäki & Veivo 2007, 12–13) sekä taiteeksi, joka esittää perustavanlaatuisia kysymyksiä omasta luonteestaan ja olemassaolostaan juuri kirjallisuutena (Bray, Gibbons & McHale 2012, 1).

Kirjallista avantgardea voi pitää marginaalisena reunan tai äänen merkityksessä, suhteessa keskiössä sijaitsevaan. Marginaalisuus kehkeytyvä ja tapahtuva synnyttää usein vieraannuttamiseksi (Huttunen 2009, 36), joka toistuttuaan kyllin monta kertaa saattaa saavuttaa dominantin aseman menettäen samalla vieraannuttavuutensa. Marginaalisuus abstraktissa mielessä onkin usein paitsi kirjallisen aineksen myös ja erityisesti sen vastaanoton tai tulkinnan ominaisuus. Nimeämällä marginaaliseksi ryhmä, ilmiö tai aihe mutta myös kirjallisuuden laji tai muoto voidaan sysätä syrjään ja pyrkiä myös pitämään siellä. Kuten Juri Joensuu kirjoittaa:

Mikä olisi tutkimuksellisesti paras tapa ajatella kokeellisen kirjallisuuden (oletettua) marginaalisuutta? Onko kirjallisuudessa marginaalia? Jos on, onko marginaalisuus kirjallinen arvo (positiivinen vai negatiivinen)? Tunnustan innovaation ja marginaalin läheisen suhteen, mutta samalla myös muotoihin liittyvän historiallisen toistuvuuden. (Joensuu 2012, 28.)

Kielen kumuloituvuuden ja toiston logiikan vuoksi usein myös nämä marginaalisuuden esteettisen ulottuvuuden määrittely- tai luokittelupyrkimykset ovat osa marginaalisen aineksen valumista valtavirtaiseen keskusteluun ja siten myös osaksi valtavirtaa. Laajemminkin voidaan ajatella kirjoituksen ja kirjallisten ilmiöiden kulkeutuvan kulttuurisen keskiöön juuri marginaalien kautta. Tarkastelinkin seuraavaksi sivun marginaalien kirjoitusta ja niihin kirjoittamista sekä niiden mahdollistamia kirjallisia liikeyhdistyksiä.

Merkinnät marginaaleissa

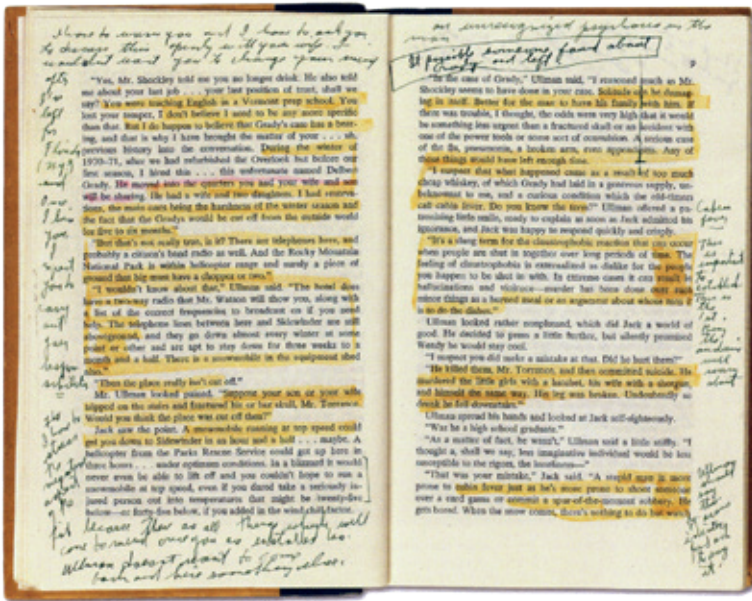
Tekstin luomisprosessissa marginaaleja merkitään, oli kyse sitten käsikirjoituksista, korjausvedoksista tai julkaistujen kirjojen teki-jänkappaleista. Aina kirjoittajat eivät edes käsin kirjoittaessaan jätä marginaaleja. Esimerkiksi Samuel Beckett, joka luonnosteli vihkoihin, jätti *verso*-sivun kokonaan eräänlaiseksi marginaaliksi, johon voi myöhemmin tehdä lisäyksiä tai muita muutoksia ja huomiota. Toisaalta taas nämä tekijän omat käsikirjoituksen marginaalit, joista hän on vastuussa, eivät yleensä siirry painettuun kirjaan, vaan sen marginaalit ovat osa niin sanottua kustantajan peritekstiä. Tällä tarkoitetaan sitä kustannetun ja painetun kirjan materiaalista ja tilallista ilmiä, joka on pääasiallisesti kustantajan tuottamaa ja tämän vastuulla (Genette 1997, 16). Kustantajat myös toisinaan toivovat, että käsikirjoituksissa on tarpeeksi tilaa reunamerkintöjä varten. Oma lukunsa ovat painettuihin kirjoihin muiden kuin tekijän itsensä tekemät merkinnät.

Marginaaleihin kirjoittamisen luonne on vähintäänkin kahtalainen. Kirjaston kirjoihin kirjoittamista pidetään epätoivottavana ja jopa moukkamaisena. Tiheät alleviivaukset ja affektiivisesti värityneet reunahuomiot saattavat myös asettaa intoutuneet merkitsijät seuraavan lukijan silmissä koomiseen valoon. Turhan tiuhaan kirjailtu teos on helposti ”pilalla”. Esseessään ”How to Mark a Book” (1942) Mortimer J. Adler kuitenkin esittää, ettei kirjan merkitseminen ole sen turmelemista vaan rakkaudenosoitus. Mortimer kuitenkin huomauttaa, että vain omistamiaan niteitä on soveliaista merkitä – niteen sinulle lainannut ystäväsi tai kirjastolaitos odottaa teoskappaleen säilyvän koskemattomana. Hän myös esittää, ettei kirjan omistamiseen riitä sen ostaminen, vaan tosiomistajuus syntyy juuri reunamerkintöjä tekemällä. Näin tekstin materiaalista tulee osa lukijaa.

Merkintään liittyvä henkilökohtaisuus saattaa vaikuttaa sarjatuotantoa edustavan yksittäisen kirjaesineen arvoon sitä alentavasti mutta myös täysin päinvastoin, mikäli merkitsijä on ennalta tunnettu ja sitä kautta syntyvät merkitysketjut laajempia tai kulttuurises-

ti painavampia. Ohjaaja Stanley Kubrickin kappale Stephen Kingin romaanista *The Shining* (1977; suom. *Hohto*, 1985) on hyvä esimerkki tällaisesta merkitysten ja tulkinta-avainten kerrostumisesta. Kubrickin elokuvaa pidetään yleisesti monitulkintaisena erilaisen symbolien kudoksena, joten kiusaus etsiä lisävihjeitä ja -kerroksia ohjaajan käytössä olleen romaanikopion lähes lukukelvottomista reunamerkinnoistä on suuri – etenkin, kun kyseessä on mitä luultavimmin niin sanottu työkopio, ja merkinnät ovat sen vuoksi runsaita ja elokuvaa kohti kurkottavia.

Merkinnät ovat tässä tapauksessa muuttaneet yksittäisen kappaleen arkistoiduksi näyttelyesineeksi (Crow 2018). Näin käy usein kuuluisien tai sellaisiksi myöhemmin tulneiden marginaaleihin kir-

Kuva 1. Stanley Kubrickin reunamerkinnot *The Shining*-romaanin marginaaleissa.

joittajien, kuten esimerkiksi David Foster Wallacen tai Mark Twainin, niteille. Ne rinnastuvat myös akateemisiin perinteisiin, joissa noviisi etabloituu paitsi osoittamalla tuntevansa klassikot myös todistamalla kykynsä sanoa niistä jotain erityisen laajaa, tarkkarajaista tai tyystin ennenkuulumatonta. Tällöin merkinnät kasaavat arvoa ja arvostusta kaksisuuntaisesti: ne vankentavat klassikoiden asemaa etabloitumisen välttämättöminä välineinä ja kohottavat puolestaan reunamerkitsijän merkittävien joukkoon. Toisten tekijöiden kirjojen marginaaleihin kirjoittaminen kuuluu myös olennaisesti keskiajan kirjakulttuuriin, jossa marginalia eli kirjan marginaaliin tehdyt kirjoitukset ja piirroksot olivat merkittävässä osassa. Marginalian tutkimus yltää myös moderniin. Esimerkiksi Beckettin ja Nietzschen digitaalisissa arkistoissa¹ on käynnissä projekteja, joissa pyritään digitoimaan heidän kirjastonsa. Jälkimmäisessä on esimerkiksi mahdollista tehdä hakuja Nietzschen itsensä tekemiin reunamerkintöihin. Marginaalien kautta voi syntyä uusia ja yllättäviä näkökulmia tekijyyteen.

Tähän liittyvä lukemisen ja kirjoittamisen vuoropuhelu ja sen käsitteellistäminen on ollut toistuva teema kirjallisuuden tutkimuksessa vähintään Roland Barthesin teoksesta *S/Z* (1970) alkaen. Marginaali sivun osana ja tekstin elementtinä avaa kaikkein konkreettisimmin tuon mahdollisuuden tarjoamalla tilan lukijan reunamerkinnöille. Näin marginaalilla on myös erityinen yhteys ääneen: se on kirjallinen tila ylös kirjatuille puheenvuoroille, huudahduksille, mutinoille ja vastalauseille. Marginaali on myös lukijan materiaalsen, taktiilin läsnäolon ja toiminnan tila (Dworkin 2013, 39): se mahdollistaa koodeksin auki pitelyn, lehteilyn ja plaraamisen, johon myös Laurence Sternin (muutoinkin sivun asettelua ja typografiaa kommentoivassa) *Tristram Shandyssa* (1998, 375–376) viitataan:

Olivatko nämä alentamisen merkit tarkoituksellisia, — epäilen, — koska saarnan loppuun, (eikä sen alkuun) — toisinkuin mihinkään muuhun saarnaan, hän oli kirjoittanut —

Bravo!

— Tosin ei kovin huomiota herättävästi, — sillä sana sijaitsee ainakin kahden ja puolen tuuman päässä saarnan viimeisen rivin alla aivan sivun laidassa ja siinä oikeanpuoleisessa nurkassa, jonka, kuten tiedätte, yleensä peittää lukijan peukalo; — ja tehdäksemme sille oikeutta, se on lisäksi kirjoitettu variksenulkakynällä ja kursiivikaanokirjoituksella niin himmeästi, että se tuskin kutsuu silmää riippumatta siitä, peittääkö peukalo sen vai ei [-].

Marginaalien käyttö ja täyttö tuovat mukaan ja tavallaan tekevät näkyväksi myös teoksen toimittajan. Esimerkiksi renessanssiajalla antiikin klassikoista toimitetut laitokset oli tyypillistä kuorruttaa ääriään myöten toimittajan kommentaareilla. Tällöin taitto, joka jätti sivun marginaalit puhtaiksi, saattoikin näyttää erikoiselta ja radikaalilta. (Houston 2016, 320.) Marginaaleja voidaan lukea myös paratekstuaalisena elementtinä, jolloin ne osallistuvat kirjan sivun merkityksen muodostukseen (Keskinen 1993, 147) – silloinkin, kun niitä ei ole erikseen täytetty merkeillä ja merkinnöillä. Lisäksi marginaalit osallistuvat toimittaja-kertojan (emt., 152), eli periteksteistä ”vastaavan” puhtaasti tekstuaalisen agentin luomiseen. Ainaakin marginaalien voidaan katsoa edustavan teoksen bibliografista koodia, joka jossain määrin rinnastuu parateksteihin. Jerome J. McGannin käsite bibliografinen koodi viittaa teoksen sosio-historialliseen ja materiaaliseen syntykontekstiin ja ilmiasuun. Käsite on näin läheinen peritekstin käsitteelle (Genette 1997, 5–6) mutta eroaa siitä käsittelemällä kaikkea muuta paitsi kirjan kielellistä ainesta. Tällaisia ominaisuuksia ovat esimerkiksi kirjan sidonta, koko, musteen ja paperin laatu, typografia ja kuvitus (McGann 1991, 12–15, 56–62). Paratekstit sekä tarjoavat tekstin kirjana laajemmalle yleisölle että toimivat suorana kommentaarina lukijalle (Keskinen 1993, 147). Lisäksi ne tarjoavat lukijalle mahdollisuuden vähintäänkin näennäiseen kommunikaatioon ja kommentaariin, joskaan ei aivan yhteismitallisesti teoksen tekijän kanssa.

Marginaalimerkinnät saavat osan merkitysten tuottamisen potentiaalistaan juuri kirjaesineen materiaalisuudesta. Sikäli kuin tekijät yhä ovat myös potentiaalisia lukijoita – toisin sanoen elossa – ja sattuvat osumaan tilassa ja ajassa merkityn kirjaesineen vaikutuspiiriin – vaikkapa saman kirjastolaitoksen käyttäjäksi tai samaan

kirjakahvilaan – on kommentaarilla mahdollisuus muuttua kommunikaatioksi. Voi kuitenkin ajatella, että vaikka marginaalin merkittäjä osoittaa sanansa tekstile ja kenties myös sen kirjoittajalle, on sanat suunnattu vähintään yhtä suuressa määrin myös abstraktimmalle ”yleisölle” (vrt. Tammi 1987). Marginaali asettuu näin myös metalepsiksen näyttämöksi ja mahdollistajaksi. Gérard Genette (1990, 234–235) määrittelee metalepsiksen ekstradiegeettisen kertojan tai yleisön siirtymiseksi diegeettiselle tasolle tai diegeettisen tason henkilöhahmon siirtymiseksi alemmalle tasolle (tai päinvastoin). Kyse on siis kerrontatasojen sekoittumisesta, jossa kahden maailman välinen raja ylitetään (Genette 1980, 236). Tällaista marginaalien kautta organisoitua tasoilla leikittelyä tapahtuu esimerkiksi J. J. Abramsin ja Doug Dorstin multimodaalisessa ja moniäänisessä romaanissa *S* (2013), jossa fiktiivisen romaanin *Ship of Theseus* leipäteksti ja sen reunamerkinnyt kuljettavat pääasiallisesti eri diegeettisille tasoille asettuvia narratiiveja (ks. myös Keskinen 2019). Leipäteksti on edellä mainittu fiktiivinen romaani, kun taas reunamerkinnyt sitä lukevien fiktiivisten hahmojen käymää vuoropuhelua, joka muodostaa oman tarinansa.

Marginaaleihin kirjattuja merkintöjä on perusteltua tarkastella sekä osana kaunokirjallisen teoksen tietyn niteen bibliografista koodia että sen tekstuaalista ainesta ja kokonaistaideteoksellista ilmiänsä myös, mikäli seurataan Jacques Derridan ajatusta kirjoittamisesta teknologiana. Derridan mukaan käsin kirjoittaminen ei asetu aikaan ennen teknologiaa, tai sille vastakkaiseksi, vaan siihenkin liittyy välineellisyttä, jäljentämistä, mekaanista toistettavuutta – samoin kuin konekirjoitukseen manuaalista, käsin tehtävää työtä. Täten ei ole perusteltua asettaa käsin kirjoittamista ja ”mekaanista” kirjoittamista vastakkain esiteknologisen kädentaidon ja teknologian tapaan. (Derrida 2005, 20.)

Marginaali kantaa merkityksiä, toimii kirjoitusalueena ja lukupintana, mutta sen rooli ei kuitenkaan tyhjene niihin. Marshall McLuhania (1964/1984) siteeraten ”väline on viesti”. Millainen marginaalin viesti oikeastaan on? Paneudun seuraavaksi itse margi-

naaliin vailla merkintöjä eli sivumarginaalien erilaisiin funktioihin ja niiden toimintaan osana kirjaa ja sen sivuja.

Marginaali sivun teknologiassa

Teoksessaan *How the Page Matters* (2011) Bonnie Mak jäljittää sivun historiaa papyruksesta pergamenttiin ja paperista pikseleihin sekä määrittelee sivun tiedonvälityksen perusrajapinnaksi, ajatusten esittämisen graafiseksi ja dynaamiseksi välineeksi, joka edelleen muuntuu vastaamaan nykyaikaisten lukijoiden tarpeita. Makin mukaan sivu on toimiva käyttöliittymä suunnittelijan ja lukijan välillä, sillä se on riittävän joustava vastaamaan monenlaisiin vaatimuksiin pysyen kuitenkin samalla ymmärrettävänä ja kommunikoivana. Sivu on Makin mukaan enemmän kuin vain yksinkertainen alusta ideoiden välittämiseen; se on myös osa näitä ideoita. Sivu asettaa lukijan ja ideoiden välisen vuorovaikutuksen parametrit (Mak 2011, 3, 9).

Vaikka painetun kirjan marginaali ensisilmäyksellä vaikuttaa-kin olevan vain (vielä) kirjoittamatonta tilaa sivun reunassa, on sillä myös kirjallisuuden lajia määrittävä tai viestivä funktio. Teksti asemoidaan proosaksi tasaamalla sen molemmat marginaalit, kun taas säemuotoiseksi runoudeksi asemointi jättää usein säkeiden oikean reunan liehuvaksi. Tällä huomiolla leikitellään ja sitä käsitellään sekä muodon että sisällön tasolla Bob Perelmanin esseessä ”Runouden marginalisointi” (2012), joka on asemoitu ja tasattu sivulle runouden tavoin kahden säkeen säkeistöihin. Alkukielisen tekstin rytmittää lisäksi se, teksti purkautuu sivulle tarkalleen kuuden sanan mittaisina säkeinä. Perelmanin mukaan asemointi vaikuttaa paitsi lajiin myös lajimääreen kautta asemaan ja arvostukseen:

[- -]

merkitys. Kasvava joukko kirjoituksia ”marginaalisuudesta” ei välitä marginaaleista, vasemmasta saati

oikeasta – eikä varsinkaan omistaan. Mutta eikö sana ”marginalisointi” ole, että

on olemassa jokin ylin sivu,
jonka oikeutettujen (ja siten näkymättömien)

marginaalien tuolla puolen elää teemojen,
tekijöiden, liikkeiden ja tutkimuskohteiden moneus

kaikessa aidossa, värikkäässä, käsin tekstatussa
marginaalisuudessaan? Tämä ylin sivu heijastaa

sellaisen ammatin toimintaperiaatteita, jossa valuuttana
on eri tavoin nimetty proosa:

artikkeli, tutkielma, kirja. Kaikki tutkimusproosa
voidaan nähdä pitkänomaisena, sileäreunaisena kirjoituksen

suorakulmiona, jonka sanaketjut ladonta paloittelee
mielivaltaisiin riveihin (Ruut ikävöiden Vieraan

vainiolla) ja julkaisuprosessi sivuihin.

Tämä väkivaltainen sileys on näkyvä merkki

[- -]

(Perelman 2012, 15.)

Tasatut marginaalit yhdistetään siis proosaan, sekä asiaproosaan
että kaunokirjalliseen. Näin runous asettuu puolestaan liehuvien
marginaalien alueeksi – vaikkakin esimerkiksi kuvarunot voidaan
usein epäkonventionaalisesta asettelustaan huolimatta helposti ne-
liöidä sivuille määrättyjen marginaalien sisään. Siten runous koet-
telee ensisijaisesti tekstile varattua sivualaa leikittelemällä erilai-
silla typografioilla ja asemoinneilla. Näin ollen, hieman paradok-
saalisesti Perelmanin huomioihin nähden, marginaaleilla operoimi-
nen on enemmän proosan alaa.

Kokeellinen, postmodernistinen ja multimodaalinen kirjallisuus
ovat paitsi tulleet usein luokitelluiksi marginaaliseksi lajeiksi myös
olleet luonteva alusta erilaisille marginaaliin liittyville kokeiluille.
Esimerkiksi Ronald Suckenickin metafiktiivinen novellikokoelma
The Death of the Novel and Other Stories (1969) leikittelee mar-
ginaalin mahdollisuuksilla. Novellissa ”Momentum” teksti on ase-
moitu sivulla kahdelle palstalle niin, että vasemmanpuoleinen pals-
ta on huomattavasti oikeanpuoleista kapeampi ja vähätekstisempi.

Sisällöllisesti oikea palsta ikään kuin kommentoi ajallisen etäisyyden päästä vasemman palstan puheenomaista kerrontaa ja sen välittämiä sattumuksia. Vasen palsta ottaa visuaalisesti marginaalin aseman, ja sen teksti muuttuu näin oikean palstan reunamerkinnäksi. Suhde on kuitenkin ristiriitainen, kommentaarinsa ylhäältä alaspäin suuntaava, sillä ”marginaalin” tekstien asettelu on korostetun huolellista. Välimerkkejä on käytetty harkiten ja taiten, ja ilmaisu on kauttaaltaan hienopiirteistä ja nyansoitua. Leipätekstinä esiintyvä palsta sen sijaan puuroutuu: isoja alkukirjaimia tai välimerkkejä ei ole käytetty lainkaan, eikä sanojen tavutus noudata mitään sovitua säännöstöä tai edes hyvää tapaa.

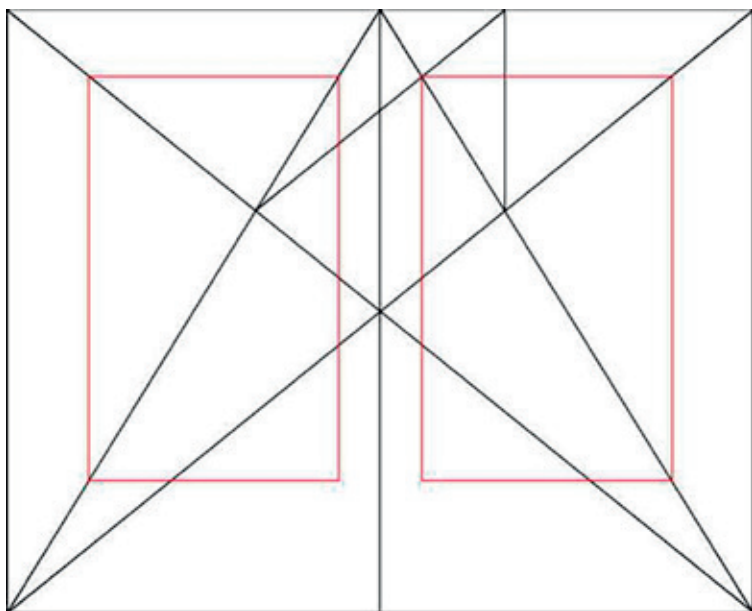
Useamman palstan käyttö ja sitä myöten myös käytettävissä olevien marginaalien monistaminen ei ole keinona uusi. Esimerkiksi *Talmudin* laitoksille on ollut tyypillistä asemoida eri profettojen leipätekstiä koskevia tulkintoja ja kommentaareja juoksemaan omalle palstalleen varsinaisen tekstin kyljessä. Tuoreemmista prosateoksista tunnetuimmat esimerkit marginaalien koettelusta, venyttämisestä ja monistamisesta lienevät jo mainittu J. J. Abramsin ja Doug Dorstin *S, Mark Z. Danielewskin House of Leaves* (2000) sekä Jonathan Safran Foerin *Extremely Loud and Incredibly Close* (2005), jonka visuaaliset aiheet yltävät paikoin sivun reunoihin asti. Jälkimmäinen teos on poikkeuksellinen myös siksi, että kuten sanottu, osalla sen sivuista ei vaikuta olevan marginaalia lainkaan.

Erilaisista kokeiluista huolimatta useimmat kirjalliset teokset säilyttävät usein marginaalinsa siitä yksinkertaisesta syystä, että kyseessä on kirjanpainantaan liittyvä sivun ominaisuus, joka syntyy käytännössä asemoitaessa tekstiala sivulle. Tämäkään prosessi ei ole historian, saati sattumanvarainen. Teoksessaan *The Form of the Book: Essays on the Morality of Good Design* (1991) Jan Tschichold on popularisoinut ajatuksen kirjan sivun rakentamisen kaanoneista tai muotolaeista, jonka hän pohjaa muun muassa J. A. van de Graafin, Raúl M. Rosarivon ja Hans Kayserin työhön. Jo Gutenbergin *Raamattu* noudattaa Tschicholdin mukaan niin kutsuttua van de Graafin kaanonia, kaavaa, jonka mukaan tekstialue ja si-

ten myös sivun marginaalit määrittävät. Kaava ei ole riippuvainen sivun koosta vaan perustuu aukeaman mittasuhteisiin.

Tällä kaavalla marginaalit noudattavat aina samaa suhdelukua 2:3 sekä asettuvat niin Fibonaccin lukujonoon kuin kultaiseen leikkaukseenkin. Alalaidan leveämpi marginaali tarjoaa tilan jo aiemmin viitattuun kirjaan tarttumiseen.

Tietyllä tapaa marginaali voidaan keskusten ja reunojen kaksisuuntaisen dynamiikan hengessä ymmärtää myös tekstin – tai painomusteen – ja valkoisen tilan neuvotteluksi. Voidaankin perustellusti kysyä, missä määrin marginaali määrittää sivun tekstialan ja vastaavasti toisin päin. Sivun valkoista tilaa on tutkimuksessa käsitelty ja käsitteellistetty suhteessa kirjalliseen fragmenttiin (Blom-

Kuva 2. Marginaalien ja tekstialan asemoiminen van de Graafin kaanonin mukaan.

berg 2005). Vaikka edellä kuvarunojen yhteydessä totesin niiden ympärille kuviteltavissa olevan suorakulmion pysyttelevän useimmiten visusti marginaalien sisäpuolella, voi ajatuksen tekstiä ympäröivästä valkoisesta tilasta ulottaa ja sulauttaa myös marginaalin valkoiseen tilaan: onhan se eittämättä myös osa fragmentteja ympäröivää valkoista.

Pierre Garriguesin mukaan tämä tekstin ja valkoisen tilan neuvottelu rinnastuu myös kielen kykyihin ja kyvyttömyyteen. Sekä valkoinen tila että kieli vaikenevat, tulevat sanoneeksi sen mitä eivät aikoneet sanoa, eivätkä tarkoita mitä sanovat, kokoavat merkityksiä ja hajottavat niitä (Garrigues 1995, 134). Timothy Morton (2007, 3) puolestaan ehdottaa materialistista lukutapaa, joka keskittyy tekstin kykyyn purkaa se tila, jossa kirjoitus “on”: valkoinen tila tekstin alla, väleissä, sivun marginaaleissa, mutta myös aktuaalisen lukijan fyysinen ja sosiaalinen ympäristö. Marginaali avaa, tai pikemminkin laskostaa (Keskinen 1993, 156), sivuun uuden tason. Siinä missä se koodeksissa määrittynyt sivuun taittovaiheessa ja asetuu paikoilleen painossa, muuttuu se kirjoituslunastuksi vasta – tai oikeastaan uudelleen, mikäli palataan teoksen käsikirjoitusvaiheeseen – luennassa tai kirjaesineen käyttötilanteessa.

Käyttötilanne on tässä lukemista kuvaavampi määre, sillä kirjan sivua voidaan hyödyntää kirjoituslunastana, vaikkei sen tekstiä luettaisikaan – esimerkiksi ellei osata siinä olevan tekstin kieltä. Kirjoittaja kuitenkin asemoi tekstinsä ja ajatuksena affektiivisesti aina suhteessa käytettävissä olevaan tilaan ja sen ominaisuuksiin, minä vuoksi myös kirjoituslunastan sinällään lukemattoman ja lukukelvottoman tekstin asetteluilta ja typografisilla valinnoilla on väliä (Genette 1997, 34). Myös marginaaliin painetut käsin kirjoitetut tekstiä jäljittelevät merkinnät (ks. Keskinen 2018) ladotaan paikoilleen kelluttamalla tekstin päällä muilta osin syväytyä, ikään kuin läpinäkyvää kuvatiedostoa. Tämä osaltaan konkretisoi ajatusta marginaalista uutena, sivun päällä kelluvana mutta siihen samalla kiinnittyvänä kirjoituslunastana.

Tämä reunan ja keskuksen, kellumisen ja syväyksen roolin vaihtelu tulee kiinnostavalla tavalla näkyväksi Karri Kokon kaksi-

osaisessa teoksessa *Sanat vain riippuvat ilmassa irrallaan – kuvaus Leevi Lehdon teoksesta Muuttunut tuuli* (2018), jonka ensimmäinen osa muodostuu Lehdon vuoden 1967 ilmestyneen esikoiskokoelman *Muuttunut tuuli* tarkasta kuvailusta, joka sanallistaa uudelleen kirjan tekstuaalisen aineksen ohella myös muun muassa sen sivuarkkitehtuurin ja typografiset valinnat:

Aukeaman oikeanpuoleinen sivu. Ennen tekstiä sivunumero 11. Teksti koostuu viidestä rivistä. Palstan vasen reuna suora, oikea liehuu vapaasti. Kaksi ensimmäistä riviä alkaa pienellä, loput kolme isolla alkukirjaimella. Ensimmäinen rivi kuuluu: pehmeät varjot liukuvat edestakaisin tuulessa. Toinen rivi kuuluu: maankuori kuorii kahtaalle peitetään lumi vesitty. Kolmas rivi kuuluu: Näin kuulen tuulen kahisevan kohinan avoimesta ikkunasta. Neljäs rivi kuuluu: Ja ratkaisujen teko on vaarallista. Viides rivi kuuluu: Joku lähimmäisesi alkaa heti kärsiä. Sivun koko teksti kuuluu: pehmeät varjot liukuvat edestakaisin tuulessa maankuori kuorii kahtaalle peitetään lumi vesitty Näin kuulen tuulen kahisevan kohinan avoimesta ikkunasta Ja ratkaisujen teko on vaarallista Joku lähimmäisesi alkaa heti kärsiä (Kokko, 2018.)

Näin sivun muun aineksen ohella myös marginaali tulee toisinnossa tuottaneeksi uutta tekstiä osaksi uutta teoskokonaisuutta. Marginaali on sivun teknologiassa taittoon liittyvä tekninen elementti ja rajaus, mutta myös kirjoitusalue: samaan aikaan litteä ja kolmiulotteinen tila ja kappale, kuten sivukin:

Paperiarkki² on todellakin avaruuskuvio ja siinä on kuusi sivua eli pinta-asoa (etu- ja kääntöpuoli sekä neljä niitä ympäröivää kapeaa syrjää). Kirjan sivuksi kiinnitetyssä arkissa on siten näkyvissä viisi pinta-asoa. Merkityksiä kantavana kirjoitusalueena toimivat kirjassa yleensä arkin *recto*- ja *verso*-sivut, minkä vuoksi pidämme paperia helposti vain kaksipuoleisena. Mutta kirjan sivu on kuitenkin ikään kuin paperinohueksi litistetty suorakulmainen särmiö, joka siis ei ole pelkkä taso, vaan objekti joka sijaitsee ja liikkuu kolmiulotteisessa avaruudessa. Kun muistamme sivun avaruusgeometriset ominaisuudet, kirjan sivusta ja koko kirjaesineestä tulee muutakin kuin sanataiteen välittäjä tai kantaja. Jokainen kirja on jonkinlainen kirjaveistos tai -mobile, mutta niin minimimuodossaan, niin tunnusmerkittävästi, että sen voi ohittaa kuin sivua kääntämällä. Kuitenkin juuri sivun kääntyminen tilassa voi olla merkityksenmuodostuksen kannalta radikaali tapahtuma. (Keskinen 2018, 73–74.)

Näin ajatellen marginaali kirjan sivulla olevaa tekstiä kehystävänä tilana ei rajaudukaan kirjan sivuun vaan taittuu sen toiselle puolelle ylittäen kapean reunakaistaleen. Joskus myös tuo reunakaistale tulee näkyväksi eräänlaisen marginaalimerkinnän kautta kirjaesineissä, joissa kirjan sivujen reunat muodostavat yhtenäisen väripinnan. Näin marginaali toimii sinä elementtinä, joka kuljettaa lukijan sivulta toiselle ja jonka kautta teksti etenee. Tämä sitomisen, kuljettamisen ja leikkaamisen tematiikka, jossa lukija luo affektiivisen suhteen kirjaan, kytkeytyy myös painoprosessiin. Sivut on leikattu kokoonsa vasta sen jälkeen, kun ne on painettu suurempina arkkeina, joissa siis on samalla paperilla useampi sivu molemmin puolin. Vihkorakenteessa nämä taitellaan ja leikataan vasta sidonnan jälkeen – tai joskus jätetään leikkaamatta. Jälkimmäisessä tapauksessa lukija avaa kirjan esimerkiksi paperiveitsellä ja näin ikään kuin viimeistelee kirjan aukeamat, sivut ja marginaalit. Sivut voidaan myös nykyään yleisen liimasidoksen ohella esimerkiksi sitoa vihkoina.

Yhtä kaikki marginaali nivoo kirjan sivut toisiinsa lukemisen näkökulmasta, mahdollistaa niteen ja lukijan materiaalisen yhteyden ja tarjoaa lukijalle myös kanssakirjoittajan roolin. Yhteiskunnallis-kulttuurisessa mielessä marginaali määritetään keskustuksen toimesta mutta lopulta marginaalin itsensä kautta. Marginaaleissa voi syntyä jotain, mikä ei ole vielä täysin valtautunut muttei myöskään tullut kaapatuksi. Jos teksti on luonnostaan täynnä ”joutavuuksia”, jotain jo käsitellyksi ja määritellyksi tullutta ja turhaksi todettua joutomaata, on marginaali vielä avoin. Marginaali elää ja liikkuu koko ajan, ja sen myötä liikkuu myös keskus. Siinä missä kirjallisuuden tai sen tutkimuksen valtavirta kulkee laeana keskellä uomaansa, asettuvat marginaalit lähemmäs rantapenkereitä. Vaikka joki, joka lainaa tässä olemustaan argumentin kuvaamiseen, onkin voimakkaimmillaan ja syvimmillään juuri keskellä uomaa, tapahtuu sen reunoilla – ja pohjassa, joen rajapinta sekini – alati jotain kiinnostavaa. Joen reunojen kautta myös sen omaa levenee, joskus jopa muuttaa tykkänään suuntaansa. Penkereestä lohkeaa palanen, ja virran valta syöksähtää innolla sen lävitse uuteen

uomaansa. Marginaali on siten konkreettisesti ja metaforisesti se tila, jossa tekstin kirjoitus jatkuu. Näin se on myös se tila, johon lukija lukiessaan paikantuu, johon hän tarttuu ja jossa hän muodostaa affektiivisen suhteen teoksen kanssa.

Tämä logiikka on monistunut myös digitaalisille kirjoitus- ja julkaisualustoille, kuten esimerkiksi Twitteriin (Green 2014), jossa lainattu aikaisempi tekstuaalinen aines asettuu aina uuden julkaisun keskelle ja uusi teksti sen kehykseksi, ikään kuin aiemman marginaaliin (Piippo 2019, 61). Alati moninaistuvissa tekstuaalisissa olosuhteissa onkin syytä jälleen kiinnittää erityistä huomiota jo Derridan hahmottelemaan *différanceen*, alati lykkääntyvään merkitykseen uusien ja taas uusien marginaalien ja niiden merkitsijöiden ketjussa. Koska niin paljon on jo painetun historian kulussa sanottu ja sitten ladottu kansien väliin, tapahtuu kaikki kirjoitus aina väistämättä suhteessa aiempaan. Kaikki kirjoitus on pohjimmiltaan kirjoitusta aiemman kirjoituksen marginaaleihin, ja marginaali on puolestaan lupaus jostain vielä lukemattomasta, alussa mainitun Kenneth Grahaminkin peräänkuuluttamasta. Tai kuten runoilija Olli-Pekka Tennilä fragmentaarisisessa esseessään ”Mikä hyvänsä teksti” (2014, 91) kirjoittaa:

Marginaali.

kirjan reuna; raja; ero, erotus; syrjä; vierasta; piennar; avoreuna.

Tila sormia varten luettaessa. Tunnustelun ja lehteilyn, kosketuksen kohta. Tyhjä tila johon voi kirjoittaa. Tila johon ei saa kirjoittaa. Tila joka edustaa tunnetun kirjallisuuden laitamia.

Marginaalissa, lajityyppien rajoilla ja ulkopuolella, häälyy arvaamattomia kirjoja.

VIITTEET

¹ Beckettin digitaalinen arkisto sijaitsee osoitteessa <https://www.beckettarchive.org/library/home/welcome> ja Nietzschen puolestaan osoitteessa <http://www.item.ens.fr/bibnietzsche>. (Luettu 7.2.2020.)

² Määritelmä eroaa tässä Tieteen termipankin määritelmästä, jonka mukaan arkki on ”[k]irjapainoon paperinvalmistajalta saapuva paperin suurin kokoyksikkö, joka voidaan taittamalla tai leikkaamalla jakaa pienempiin osiin”. Toisaalta termipankki antaa myös toisen määritelmän: ”Arkikielessä arkilla tarkoitetaan toisinaan määrämittaan leikattua paperia, kuten A4-arkkia tai tarkemmin määrittelemätöntä liuskaa.” (Tieteen termipankki 2019: arkki.) Tämän artikkelin kontekstissa arkista puhutaan jälkimmäisessä arkikielisessä merkityksessä, ellei toisin ole erikseen mainittu.

LÄHTEET

- Adler, Mortimer J. (1942) How to Mark a Book. Teoksessa Roger Sherman Loomis ja Donald Lemen Clark (toim.) *Modern English Readings: Biography, Short Stories, Poems, Essays, Plays*. New York: Farrar & Rinehart, 268–272.
- Ahvenjärvi, Kaisa (2017) *Päivitettyä perinnettä: saamelaisen nykyrunouden saamelaiskuvastoja*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Bahri, Deepika (2007) Feminism in/and postcolonialism. Teoksessa Mail Lazarus (toim.) *The Cambridge Companion to Postcolonial Literary Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 199–220.
- Blomberg, Kristian (2005) Fragmentin osia: apoftegma ja biografeemi. Teoksessa Urpo Kovala et al (toim.) *Tarkkoja siirtoja. Erkki Vainikkalan juhlaKirja*. <http://www.arthis.jyu.fi/julkaisut/tarkkojasiirtoja/blomberg.html>. (Luettu 7.2.2020.)
- Bray, Joe, Alison Gibbons & Brian McHale (2012) Introduction. Teoksessa Joe Bray, Alison Gibbons & Brian McHale (toim.) *The Routledge Companion to Experimental Literature*. London & New York: Routledge, 1–18.
- Camille, Michael (1992) *Image on the Edge: the margins of medieval art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Camille, Michael (1997) Glossing the Flesh: Scopophilia and the Margins of the Medieval Book. Teoksessa Greetham, D. C. (toim.) (1997) *The Margins of the Text*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 245–268.
- Derrida, Jacques (2005) *Paper Machine*. Translated by Rachel Bowlby. Stanford, California: Stanford University Press.
- Dworkin, Craig Douglas (2013) *No medium*. Cambridge: MIT Press.
- Crow, Jonathan (2018) Stanley Kubrick's Annotated Copy of Stephen King's *The Shining*. 11.7.2018. <http://www.openculture.com/2018/07/behold-stanley-kubricks-annotated-copy-of-stephen-kings-the-shining.html>. (Luettu 7.2.2020.)

- Fraser, Robert (2000) *Lifting the Sentence. Poetics of Postcolonial Fiction*. Manchester: Manchester University Press.
- Garrigues, Pierre (1995) *Poétiques du fragment*. Paris: Editions Klincksieck.
- Gasché, Rodolphe (1986) *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*. Cambridge: Harvard University Press.
- Genette, Gérard (1980) *Narrative discourse: an essay in method. Discours du récit. (Figures III, 1972)*. Trans. Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press.
- Genette, Gerard (1997) *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Trans. Jane E. Lewin. New York and Melbourne: Cambridge University Press.
- Gibbons, Alison (2012) *Multimodality, Cognition, and Experimental Literature*. London and New York: Routledge.
- Green, Johanna M.E. (2014) “‘On þe nis bute chatering’: Cyberpragmatics and the Paratextual Anatomy of Twitter.” *Studies in Variation, Contacts and Change in English*, vol. 15. <http://www.helsinki.fi/varieng/series/volumes/15/green/>. (Luettu 7.2.2020.)
- Greetham, D. C. (toim.) (1997) *The Margins of the Text*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gröndahl, Satu (2014) Different Directions in Analyzing Migration and Minority Literature in the Nordic Countries. Teoksessa Per Thomas Andersen (toim.) *Globalization in Literature*, Bergen: Fagbokforlaget, 93–110
- Hallet, Wolfgang (2009) The Multimodal Novel: The Integration of Modes and Media in Novelistic Narration. Teoksessa Sandra Heinen & Roy Sommer (toim.) *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 129–153.
- Hayles, N. Katherine & Pressman, Jessica (2013) Introduction. Making, Critique: A Media Framework. Teoksessa N. Katherine Hayles & Jessica Pressman (toim.) *Comparative Textual Media. Transforming the Humanities in the Postprint Era*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, vii–xxxiii.

- Houston, Keith (2016) *The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the most Powerful Object of our Time*. New York: W.W. Norton & Company.
- Huttunen, Tomi (2009) Venäläinen teoria ja avantgarde. Ostrannenie, kaktareesi ja räjähdys. *Synteesi* 28 (2009): 2, 35–45.
- Joensuu, Juri (2012) *Menetelmät, kokeet, koneet: proseduraalisuus poetiikassa, kirjallisuushistoriassa ja suomalaisessa kokeellisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
- Karkulehto, Sanna (2007) *Kaapista kaanoniin ja takaisin – Johanna Sinalon, Pirkko Sasion ja Helena Sinervon teosten queer-poliittisia luentoja*. Oulu: Oulun yliopisto.
- Katajamäki, Sakari & Harri Veivo (2007) Johdanto. Teoksessa Harri Veivo & Sakari Katajamäki (toim.) *Kirjallisuuden avantgarde ja kokeellisuus*. Helsinki: Gaudeamus, 11–18.
- Keskinen, Mikko (1993) Fiktion talon eteiset ja kynnykset. Peritekstit kirjallisuuden kommentaarina ja tulkintana. Teoksessa Pirjo Ahokas ja Lea Rojola (toim.) *Toiseuden politiikat. Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja, 47*. Helsinki: SKS, 146–162.
- Keskinen, Mikko (2018) Kirjoituksen näköiset kuvat: *Aperitiffin* tekstifaksimilet. Teoksessa Mikko Keskinen, Juri Joensuu, Laura Piippo & Anna Helle (toim.) *Avoim Aperitiff: kirjoituksia Kari Aronpuron kollaa-siromaaniasta Aperitiff – avoin kaupunki*. Tampere: Tampere University Press, 60–83.
- Keskinen, Mikko (2019) Narrating Selves amid Library Shelves: Literary Mediation and Demediation in *S*. by J. J. Abrams and Doug Dorst. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, 17(1), 141–158.
- Keskinen, Mikko, Piippo, Laura & Kilpiö, Juha-Pekka (2019) Ubique and Unique Book: The Presence and Potential of the Codex: Introduction to the Thematic Cluster (Part 2). *Image and Narrative* 20(2), 1–4.
- Kielitoimiston sanakirja* (2018) Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. URN:NBN:fi:kotus-201433. Verkojulkaisu HTML. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 6.6.2018. (Luettu 27.3.2019.)

- Kortti, Jukka (2009) Popin speaktaakkelin kritiikki. *Niin & näin: filosofinen aikakauslehti*, 15(1), 105–107.
- Mak, Bonnie (2011) *How the Page Matters*. Toronto: University of Toronto Press.
- McLuhan, Marshall 1984 (1968). *Ihmisen uudet ulottuvuudet*. Suom. Antero Tiusanen. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Morton, Timothy (2007) *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Perelman, Bob (2012) ”Runouden marginalisointi” (Marginalisation of Poetry”, 1996, suom. Juha-Pekka Kilpiö). *Tuli & Savu* 67, 14–18.
- Piippo, Laura (2019) Rinse, Repeat: Paratextual Poetics of Literary Twitter Collage *Retweeted. Image and Narrative*, 20(2), 51–68.
- Pulkkinen, Veijo (2019) Manuscripts Imitating Printed Books: Bibliographic Codes and Peritexts in Finnish Juvenilia from the Turn of the 20th Century. *Image [&] Narrative* 20(1), 23–42.
- Showalter, Elaine (1977) *A Literature of Their Own. British women novelists from Brontë to Lessing*. Princeton: Princeton University Press.
- Sterne, Laurence ja Juva, Kersti (1998) *Tristram Shandy: Elämä Ja Mieli-piteet*. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Suutari, Minna & Suurpää, Leena (2001) Erottautumista, kiinnikkeitä ja irrallisuutta. Teoksessa Minna Suutari (toim.) *Vallattomat marginaalit. Yhteisöllisyyksiä nuoruudessa ja yhteiskunnan reunoilla*. Helsinki: Nuorisotutkimusseura, 5–12.
- Tennilä, Olli-Pekka (2014) Mikä hyvänsä teksti – Fragmentaarinen essee. Teoksessa Ville Hytönen (toim.) *Poetiikkaa III*. Turku: Kustannusosakeyhtiö Savukeidas, 91–103.
- Tieteen termipankki (2019) <https://tieteentermipankki.fi>. (Luettu 7.2.2020.)
- Tschichold, Jan (1991) *The Form of the Book: Essays on the Morality of Good Design*. Point Roberts: Hartley & Marks.